

Firudin bəy KÖCƏRLİ

XIX əsrin sonu, XX əsrin evvəllərində yaşayış-yaratmış azərbaycanlı mütefəkkir Firudin bəy Köçəri (1863-1920) müsəlmanları kimi, müsəlmanların, o cümlədən xalqının təfəkkürünün formallaşması, inkişafı ve birliyini türkçülük və islamçılıq əqidəsinin vəhdətində görmüş, eyni zamanda müasirləşmək ideyası ilə çıxış etmişdir. Bu manəda F.Köçərlinin Azərbaycan xalqının qarşısında əsas xidməti, ilk növbəde, milli ədəbiyyatın və ədəbi dilin inkişafına, eyni zamanda İslamın əsl mahiyyətinin dərk olummasına sərf etdiyi danılmaz emayındır.

Mütefəkkirin rəhberliyi ilə ötən əsrin evvəllərində milli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi yarandı və bu, milli ideyanın formallaşması baxımından mühüm addım idi. Belə ki, Azərbaycan tarixində ilk dəfə 1903-cü ilde F.Köçərlinin mülliifiyi ilə rus dilində "Azərbaycan türklerinin ədəbiyyatı" kitabı neşr olunmuşdu. 1908-ci ilde Azərbaycan dilində de işq üzü gəren bu kitabda qədim dövründə XX əsredək yaşamış Azərbaycan mütefəkkirlerinin irsi eksini tapmışdır.

Köçərlinin fikrincə, milli ədəbiyyat ona görə lazımdır ki, başqa milletlər kimi, Azərbaycan türkleri də öz milli adib və şairlərin tanışın, onlara fəxr etsin: "Aya, biz Azərbaycan türklerinin seretləşdiri və çavçavadərləri olmayıbdır! Bizim milli şairlerimiz erseyidünaya galmeyibdirmi? Aya, bizlər belə möhtərem şəxslərin vücdündən mehrummu qalmışq? Bu suallara cavab verib deyə bilerik ki, bizim də çok böyük, mütqədər və xoşət mili şairlerimiz olubdu və lakin mütəassif onların qədir və qiyməti ne öz vaxtlarında və nu bu haldə bilinməbidir". Deməli, Köçərlini milli ədəbiyyatın tarixini yazmağa sövq endən məhz bu suallara cavablar tapmaq istəyilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan-türk ədəbiyyatı tarixini ilk dəfa qəlema alın F.Köçəri hesab edirdi ki, bir millətin ədəbiyyatı onun məsiətinin aynası deməkdir, yeni millətin yaşayışı, inkişafı, tərəqqisi, kamalı və s. bunuluna ölçülür. Onun fikrincə, şairlərimiz ədəbiyyatda Vətənə məhəbbət, millete xidmət, dostluğa sədəqət və s. kimi mü-

qəddəs hissələrə daha geniş yer ayırsalar, daha yaxşı olar.

Milli dil məsələsinə gelinice, C.Məmməd-quluzadə, O.F.Nəman-zadə, A.-Saiq və başqaları kimi, Firudin bəy de hesab edirdi ki, Azə-

millətin inkişaf yollarından biri kimi gören Köçəri yazdırdı ki, Quran və hədislerde ("Innemən nisau şəqaicur ricali" və b.) da əsasən, qadın və kişinin bərabərliyi prin-sipi məsəlesi əsas götürür: "Bu hədisden anlaşılan budur ki, arvad kişinin misli və nə-zəri və yaxud nisfi-digeridir. Belə ki, kişi təklükə naqış və yarımcıq bir vücuđdur. Onun həddi-kamala yetişməyi bağlıdır nisfi-digeri məqamında olan arvadın vücuđuna. Bunların her ikisindən övlad törəyir və nesil eməle gelir". Köçəri yazdırdı ki, qadın ehlinin elmsizliyi və marifetsizliyi üzündən bu qədər geride qalmaları, ixti-yarsız, avam və sadədil olmaları yalnız özlerinə və kişilərinə zərər yetirir. Bundan da artıq zərər övladlarına dayır. Firudin bəyə görə, eger müsəlmanlar Qurana və hadislər düzgün emal edərlərse, qadın və kişi azadlığı mə-səlesini və yaxşı dərk edər, övladları cəmiyyətə yararlı vətən-daslar olar.

Bu baxımdan görkəmli ədibin əsas tənqid hədəfi elmsizlik idi. Onun fikrincə, savadsızlığın nati-cəsidi ki, yalnız qadına münasibətdeyil, bütün məsələlərdə müsəlmanlar arasında avamlıq və nadanlıq hökm sürür: "Bu elmsizlikdən və avamlıqdan müsəlmanların ürəyinə qorxu berk sırişt edibid. Cəhət və nadanlıq onları cüretsiz, hünerləş və bir növ üftədə, xar və zəlit edibid. Avamlığımızın ucundan vətənimizdə qəribərlər, evimizdə yadlar kimi yaşıyır. Əncəbe tayflardan və xarıci millət və qövmilərdən bizim içimizdə olanları elm və mərifətləri sayəsində biziñ cüreti, reşid, dilaver və zirek olurlar. Öz mülkü-müzde, öz yerimizde və öz məskənimizdə bize aqalq edirler, biziñ mal və dövlətimizə sahiblik edirlər".

Köçərlinin fikrincə, müsəlmanların millət və din təəssübünün əsil mahiyyətini, hüquq və ix-tiyarlarının anlamamalının, bir çox hallarda kor-korane hərakət etmələrinin sebəbi de elmsizlik-dədir. Yəni, bezan lüzumsuz "din

və milət təəssübü" çəkir, yaxud da hüquqlarının müdafiəsinə qalxməq vacib olduğu təqdirdə isə bunlara emal etmirlər. Ədibin nəzərində, bütün bunlara səbəb müsəlmanların içindeki qorxu və itaətkarlıq hissidi. O yazıdır: "Zülm və sitəmə, her qisim adalıtsızlıya bizim kimi sebiredici, tabətərici, qəzasına razılıolu başqa bir təfaya tapılmaz. Müsəlman merkezlərində olan her han-şı bir uyezd (bölge) naçalnının daftərxanasına təşrif aparsanız, orada müsəlmanları, xüsusi qara riyət camaatını ziyanlıq mal kimi zar və zəbun bir haldə görəsiniz. Bedəstü-sud məhkəmələrinin səhənde, silistçilərin qapı-sında, pıstıcların həyətində müsəlmanlar qoynu sürüsü kimi dö-nənilər. Bunlardan çoxu bilmir ki, ne işən ötrü, na tqasırın və hansi eməlin ucundan onları di-vanxana qabağına toplaşdır. Bi-risinin cüreti yoxdur ki, divan emaləsindən öz tqasırını xəber alsın, ne işin xatırı üçün devət olunmasını bilsin, hamı üstündə aqalq edir, hamidan qorxub ehti-yat eyleyir".

Ona görə də milli, dini və elmi məsələləri yalnız şairlər deyil, həm de mütefəkkirər düşünmeli, xüsüsilə, M.F.Axundzadə, H.Zər-dabi, Ə. Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və başqaların kimilətin dırçılışına, maarifləməsinə, elm və merifet eldə etməsinə çalışmalıdır. Bu xüsusda görkəmli ədib "Azərbaycan türklerinin ədəbiyyatı" eserində M.F.Axundzadənin elifba islahatını, komediyalarını, dinc liberalist münasibətini və s. yüksək qiymatlardır, onu zəmanəsinən Lev Tolstoyu, Musa Bigiyyevi adlandıraqar Azərbaycan türklerinin dırçılışında, milli təfəkkürün inkişafında məsilsiz xidmətlər göstərdiyini yazmışdır. Müəllifin fikrincə, Axundzadə ilə yanaşı, milletinə böyük tövəfən ziyalılarınından biri de Həsən bəy Zərdabidir ki, o, öz həməzzəhəblərinin oyanışına təkan verənlərindən olmuşdur. Həsən bəy Zər-dabi "Əkinçi" qəzətinə yaratmaqla Azərbaycan xalqının heyatında yeniyi bir sehifə açmışdır. Köçəri Zərdabının "Əkinçi" qəzətinin se-hifələrindən qoysduğu "Bize hansı elmlər lazımdır?" adlı müzakirəni xüsüsile təqdir edirdi. Onun

fikrincə, məhz bu müzakirələrdən sonra Azərbaycanda, o cümlədən Qafqazda dini əmlərlə yanaşı, dünvayı əmlərlər de öyrənilmesi məsəlesi gündəmə galmışdır.

F.Köçəri qeyd edirdi ki, Hə-sən bəyin bu yolunu sonradan davam etdirənlərin başında isə Əhməd bəy Ağaoğlu dayanır. Onun fikrincə, Ağaoğlunun "Axund və İslam" əsəri mezmunu-na görə müsəlman ruhanilərin qara eməllərinə və şaxsi maraq-larının eleyhine yönəlmış ən qüvvətli etirazdır. Əsərdə qeyd olunur ki, İslami böyük öñün dindar göstəren riyakarların dilindən de-yil, Ə. Ağaoğlu kimi əmlı, biliiki şəxsiyyətlərinə əsərlərindən oxu-yub öyrənməliyidir. Köçəri onu da bildirirdi ki, Ə. Ağaoğlu İslamla bağlı bu günədək pərda arxasında qalan keçmiş adət-anənələrimizi, medeniyyətlimizi ətəx çıxa-rraq xılas yolumuzu göstərir.

Onların yoluñ davam etdirən Köçəri üzünə müsəlman qardaş-larına tutaraq yazdırı: "Ey qardaşlar, həyatın qədrini biliniz, həyat Allah-Tealannın hədiyəsidir, aylin-niz, hərəkət ediniz, qapı-bacalan-nızı açınız, evinize işq düşsün, üfunutu və ağır havası deyiyləsin. Gözünüzün tozunu silib, diqət ilə etrafınıza baxınız, her kas işləyir, çalışır, həyatdan nəfərədar (manəfət qazanır) olur. Haqq-Teala "Leyse il insəne illa ma-sea" (insan üçün onun eməllerindən başqa bir şey qalmayacaq-dir) emr buyurmayışmışdır!"

Firudin bəyin yaşadıığı dövrdə müsəlman xalqlarının mövcud problemlərindən xılas olmasının və in-kişafı üçün avropalılaşmağı əsas prinsip götürən Məhəmmədəğa Şahətxli və onunla həmfikir olan-lar bu yolda İslamı, ona əsaslanan "İtihad-iislam" aqidasını en-əgel adlandırrı, xüsüsilə Ə. Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov və başqalarını "panislamizm"de ittiham edirdilər. M.Şahətxli, Ə. Ağaoğlu və Ə.Topçubaşov başda olmaqla, İslami-türkli ideoloqları qeyr-əsemisi olmaqla günahlandırınlardılar. Millətin ziyalılarını arasında fikirərlərinin qəbul etməyen F.Köçəri isə həmin qarşılurma-yaya qarşı çıxara, bunu millətin birliliyi və inkişafı yolunda manəs hesab edir, üzünə onlara tutub yazırı ki, indi dostları parışan edib düşmənleri sevinçdirmək deyil, Millət, Vətən və İslam nə-mine birləşdik zamanıdır.